

Ez tehát Lonergan megértésre vonatkozó észrevételeinek szenzoriális kerete. A „megértés” fogalma csakugyan implikálja az értelmi tudás és a szenzorikus tudás analógiáját, amely azonban bizonyos értelemben sokkal inkább kinezetikus, mint látási analógia. Szenzorikus analógiák terminusaiban éppúgy, ahogy az intellektuális tevékenységben játszott szerepének terminusaiban megadva a megértés összeegyeztethetetlen a pusztá látással.

Hogy Lonergan látásmítoszától továbblépünk a kozmikus mitológia felé, azt mondhatjuk, a látás az érzékek között ugyanúgy a legfőbb, miként a pantheonban Atyánk, az ég és anyánk, a föld mint a tudás, illetve a minket körülvevő világegyetem szavakba öntésének moduszai, melyek összefüggésbe hozhatók az érzékek korábban leírt ökonómiájának kifejezéseivel. Anyánk (a föld) és atyánk (az ég) úgy viszonyulnak egymáshoz, akár a taktilis a vizuálishoz. Az anya és a föld közel van hozzánk, az érintés érzékét alapozzák meg bennünk (ami az anyával való kapcsolat során fejlődik ki), s mélyen a szubjektivitásban rejlenek; az apa és az ég távolabbiak, tárgyszerűbbek, inkább a látás, mint az érintés (mely a tárgyak létezésének vizsgálata során egyben saját szubjektív létünket is bizonyítja) útján megragadhatók.

A kettő között a hallás közvetít. A hang yang is és yin is. Minthogy az intellektió szintén valamiféleképp mindkettő, a hallás a tudás elsődleges analógiájául szolgál. A „Hallom, amit mondasz” teljesebb tapasztalatot jelez – ha világosabbat nem is –, mint a „Látom, amit mondasz”. Nem volna jó azonban a hallást egymagában a noétikus processzusok kizárólagos szimbólumának vagy mítoszának tartani, mint, ahogy ez a látás esetében sem lenne jó. Hiszen megértés lakozik a csendben is, abban a csendben is, amelyből az emberi szó keletkezik, és amelyben aztán elenyészik. Az emberi szó – „az Úr szava”-tól eltérően, mely örökké él – elvész, és csakis a hallhatatlan csendben, jobb esetben visszhangokkal benépesített csendben tart tovább. A látás azonban a hallás hiányosságait sem korrigálja maradéktalanul. A látás tárgya nem annyira elenyésző, mint a szó, épp ezért valamelyest hasonlít a csendhez, ám mivel a csendtől eltérően a látás nincs szembeállítva a világgal, ahelyett, hogy igazán, azaz folytonosan és örökké tartó volna, legfeljebb csak nyugalomban lévő.

„Az igazság szabadabbá tesz”. Fogvatartásunk mélységeit ismerve, úgy tűnik, valamiféleképp felszabadulunk.

NYELV ÉS ÍRÁS*

JACK GOODY

Az írás emberi társadalomra gyakorolt hatását vizsgálták már pszichológusok, nyelvészek, antropológusok, történészek és orientalisták is. Minden egyes kutatási terület – története, eljárásai és a keretei között újabban végzett vizsgálódások révén – hozzátett valamit az egészhez. Azok az eredmények azonban, amelyekkel hozzájárultak egy ilyesfajta vizsgálat sikeréhez, bizonyos megszorításokat is vonhatnak maguk után. Ahogy azt az előző fejezetben sugalltam, az experimentális és „mentalista” pszichológiai tradíció megnehezítette a kulturális-történeti típusú – és különösképpen a „külső” segédeszközök igénybevételéhez szükséges, igen sajátos kognitív képességekkel kapcsolatos – megkülönböztetések tisztázását. Az univerzalizmus uralkodó eszméjével (bár minden dolog egyedi, végső soron mégiscsak ugyanaz) nehezen megférő antropológiai relativizmus további, az emberi kultúrák fejlődésével kapcsolatos problémákkal ajándékoz meg bennünket. A következőkben azonban azzal kívánok foglalkozni, hogy milyen megoldásokat kínál az írott szó kognitív folyamatokra gyakorolt hatásának kérdését illetően egy másik nagy kutatási terület, jelesül a nyelvészet.

Egy korábbi tanulmányomban már áttekintettem néhány, a problémával kapcsolatos nyelvészeti anyagot.¹ Túl azon, hogy ma már én is elégtelennek tartom ezt az áttekintést, gazdagabb anyagra bukkanunk újabban Ochs, Gumpertz, Chafe és mások munkáiban, s időközben Akinnaso is elkészített egy sokkal jobb összefoglalást.² Mindamellet a szóban forgó vizsgálatok nyelvészeti vonatkozásainak általános kérdése

* Jack Goody: „Language and Writing”, in: *The Interface between the Written and the Oral*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, 258–289. o. Fordította: Szécsi Gábor.

¹ Lásd Jack Goody: „Thought and Writing”, in *Soviet and Western Anthropology* (szerk. E. Gellner), London 1980.

² Lásd F.N. Akinnaso: „On the Differences between Spoken and Written Language”, *Language and Speech* 25 (1982), 97–125. o.

fontos marad, már csak azért is, mert a nyelv éppúgy közege a gondolkodásnak, mint a kognitív tevékenységnek; a nyelv az, amiről az írás szól, és ezért a nyelvészeknek egy ilyen irányú vizsgálattal szemben tanúsított viszonylagos közömbössége mindenképpen magyarázatra szorul.

Nyelv és gondolkodás című könyvében az orosz pszichológus, Vigotszkij [...] a nyelv két funkcióját különbözteti meg egymástól: a más emberi lényekkel folytatott külső kommunikációt és — ami ugyanilyen fontos — a gondolatok belső manipulációját.³ Nem kívánok a gondolkodás és a nyelv viszonyáról folytatott vitában állást foglalni, részben mert a meghatározási problémák háttérbe szorítják a bizonyítékokkal kapcsolatos kérdéseket, és részben mert céomat tekintve elegendő egy olyasféle magától értetődő feltevés, amit Vigotszkij a következőképpen fogalmazott meg: „a beszéd lényeges szerepet játszik a magasabb rendű pszichológiai funkciók organizációjában”.⁴ E kijelentés alatt azt értette, hogy amíg a praktikus intelligencia a nyelvi kompetenciával nem bíró állatokban és a nyelvet még el nem sajátító gyermekben is kialakul, a komplex emberi magatartás lényegévé a gyermek „szimbolikus” (nyelvi) és „gyakorlati” (pl. eszközhasználat) tevékenységének az összefonódása válik. A gyermek szellemi fejlődésének legjelentősebb momentuma az, amikor a beszéd és a „tevékenységek” konvergálnak. Ettől a ponttól a beszéd nem csupán kíséri a gyermek gyakorlati tevékenységének nagy részét, hanem sajátos szerepet játszik cselekvései kivitelezésében is. A nyelvhasználat — legyen az társadalmi vagy egocentrikus — lehetővé teszi számára például, hogy hatékonyabban tervezze meg tevékenységét. Egy későbbi fázisban a nyelv problémamegoldásra való használatának képessége — interperszonális funkciója mellé felvéve egy intraperszonális is — belsővé válik. „A társadalmi nyelvhasználat belsővé válásának története egyúttal a praktikus gyermeki értelem szocializációjának története is.”⁵

Tehát amellett, hogy a nyelv nyilvánvalóan egyszerre jelenti az emberek közötti kommunikáció eredményét és előfeltételét, meghatározó szerepe van általában véve az emberi kognitív folyamatok terén is, azaz az emberi gondolatok belső és külső manipulációja, az embert körülvevő világ megismerése szempontjából. És amíg az egyes nyelvek és dialektusok az általuk lehetővé tett és ösztönzött manipuláció típusait illetően különbségeket mutatnak, közös vonásuk, hogy valamennyinek — a whorfinál (kulturális) általánosabb (strukturális és funkcionális) értelemben — óriási jelentősége van az osztályozás, a raktározás, az organizáció, a

felidézés és a tervezés elősegítése terén.⁶ Ezt állítva, meg kívánom kerülni a nyelv és a gondolkodásmódok közötti viszony egyedi és univerzális jellegével kapcsolatos Whorf-Chomsky-féle vitát, mivel mind a kulturális partikularizmusnak, mind a genetikai univerzalitásnak megvannak a járható alternatívái, amelyekre Vigotszkij a kommunikációs technika megváltozásának és a történelmi dimenzióknak mint egésznek a jelentősége mellett érvelve mutat rá.

Amennyiben feltételezünk valamilyen viszonyt a nyelvhasználat és a magasabb rendű pszichológiai funkciók között, akkor *a priori* alapon fogalmazhatunk meg egy olyasféle feltevést, hogy a jelentésekben és a kommunikációs technikákban bekövetkező újabb változások — paralel módon — hatással lehetnek a kognitív folyamatokra. Az emberi társadalom fejlődése és ennél fogva az emberben rejlő lehetőségek és a teljesítmények szempontjából a legfontosabb ilyen változás az oralitás nyelvéről az írásbeliség nyelvére való áttérés, amely azon túl, hogy maga is több folyamat összefonódásának az eredménye, gyarapítja — és nem kiszorítja — a társadalom tagjai által igénybe vehető kulturális eszközkészletet, ahogy a nyelv is kiegészítette megjelenésekor a gesztust. Azonfelül az individuális és a történelmi fejlődés szempontjából is gyarapításról beszélhetünk: a gyermekek először megtanulnak szöveget hallgatni, majd beszélni, később olvasni, végül írni (igaz, a történelmi sorrendet tekintve a szöveg hallgatás és a beszéd, miképpen az olvasás és az írás egyidejű jelenségek); a grafika és a beszéd összekapcsolása ontogenetikai és filogenetikai szempontból egyaránt párhuzamos folyamat a beszéd és a tevékenység (nem-verbális cselekvés) konvergenciájával.

A sorrend két szempontból is belső. Először is mert valamely összetett emberi kultúra megörökítése minden szinten attól az individuumtól függ, aki befogadó, mielőtt közlővé válna és másoló, mielőtt alkotó lenne. Ismétlem tehát, nem szükséges állást foglalnunk az empirista–racionalista vitában, hiszen bármely üzenet befogadása végső soron valamilyen belső struktúra létét feltételezi, igaz, e struktúra viszonya a gyermek által használt korábbi, egyszerűbb, implicit nyelvtanokhoz, valamint e nyelvtanok és a korábbi üzenetek kapcsolata mindenképpen tisztázandó kérdések. Másodszor pedig mert az írás megjelenésekor az írásban megörökített nyelv még alapvetően az oralitás nyelve (igaz, ez a kapcsolat különböző formákat ölthet a közvetlen azonosságtól a kétnyelvűség szélsőséges megnyilvánulásáig).

³ Lásd L.S. Vygotsky: *Thought and Language*, Cambridge, Mass. 1962.

⁴ L.S. Vygotsky: *Mind and Society: the development of higher psychological processes*, Cambridge, Mass. 1978, 23. o.

⁵ Uo., 27. o.

⁶ Lásd F. H. Lenneberg: „Cognition and Ethnolinguistics”, *Language* 29 (1953), 463–471. o.

XIX. századi elődjével szemben századunk legtöbb nyelvésze csaknem kizárólagos figyelmet szentel az orális nyelvnek, és hajlik arra, hogy az írásbeli nyelvet pusztán származékos jelenségnek tekintse.⁷ Szinte semmilyen autonómiát nem tulajdonítanak az írásbeli csatornának (illetve az írásban rögzítésnek), minélfogva a kognitív folyamatokra gyakorolt hatásának lehetőségével sem számolnak. Az antropológiai elmélet képviselői is elfogadták az ember = nyelv típusú egyenlőséget, de már távol tartották magukat a civilizáció = írás típusútól; egy mindent átható relativizmus kizárta számukra annak lehetőségét, hogy a kommunikációs eszközök terén a beszéd elsajátítását követően bekövetkező változásoknak lényeges következményei lehetnek úgy az eszmék szerkezetére, mint a társadalom struktúrájára nézve. Ennek következtében elemzéseik során a konzekvenciákat a legnyilvánvalóbb anyagi változásokra igyekeznek redukálni – azokra a változásokra, amelyek a verbális jelek agyagon, kővön vagy papíron történő rögzítése és e rögzítésnek mint bürokratikus eszköznek a használata körül forognak, tagadva, hogy ez az eljárás a magasabb rendű pszichológiai funkciók organizációjára bármilyen hatással is lenne. Hasonló tendenciákhoz vezetnek a genetikai és más típusú univerzalizmusok is; a nyelvészetben egy univerzális grammatikával kapcsolatos kutatás – noha az írásbeliség közegében folyik – nem terjed ki az írott és orális szövegek szintaktikai struktúrái közötti különbségeket megvilágító vizsgálatokra. Egy közös mélystruktúra hipotézise felől nézve nincs különösebb jelentősége a használat – s nem a használati szokások – , a gyakorlat – s nem a struktúra – szintjén megmutatkozó különbségeknek.

Különös, hogy azok az emberek, akik valószínűleg több időt töltenek el olvasással és írással, mint beszéddel és mások hallgatásával, ennyire figyelmen kívül hagyják tevékenységük társadalmi és pszichológiai következményeit. Elvezetett-e egy alapvetően mentalista társadalomtudomány iránti és rendszerint az individualizmushoz való kötődés (vagy egy túladagolt kulturalizmus) által táplált gondolkodásmód azoknak a történelmi, társadalmi és anyagi tényezőknek a figyelmen kívül hagyásához, amelyek vizsgálatára Vigotszkijt saját környezete ösztönözte [...] A kérdés tisztázásakor természetesen figyelembe kell vennünk az ún. Torontói Iskola képviselőinek és követőinek (pl. Innis, Ong, Havelock, Carpenter, McLuhan, Goody, Watt és Olson) e téren felmutatott eredményeit is.⁸ Ugyanakkor nem feledkezhettünk meg arról sem, hogy a

⁷ Például L. Bloomfield: *Language*, New York 1933.

⁸ Lásd H. Innis: *Empire and Communication*, Oxford 1950, és *The Bias of*

nyelvészet területén – Vachek és F. Smith munkáiban – fellelhetők az írást önálló csatornaként, eltérő rögzítési formaként, más stílusként számon tartó elgondolások is.⁹ Ezek a nyelvészek azonban elsősorban valamely partikuláris helyesírás oktatásának és elsajátításának problémája iránt tanúsítanak érdeklődést, azaz az írást, hogy hogyan kell írni és olvasni (ez esetben angolul), s nem foglalkoznak általánosabb, szociológiai, pszichológiai és nyelvészeti problémákkal. És noha mindketten felismerik az – immár nem egyszerűen a hang kódolásaként és bekódolásaként felfogott – írásbeli rögzítés viszonylagos függetlenségét, Smith mégis a – valamilyen közös mélystruktúra létét e mélystruktúra fenomenológus transzformációiként feltételező – vizuális és szóbeli megnyilatkozási formák közötti különbség hiányáról beszél.

A szóbeliség és az írásbeliség nyelvének három dimenziója

Lesz még szó mind a mélystruktúra problémájáról, mind a különbségek értelmezésének kérdéséről. Mindenekelőtt azonban lássuk a nyelvészeti és pszicholingvisztikai bizonyítékokat. Ha ugyanis ki tudnánk mutatni az írásnak a nyelvre magára gyakorolt hatását – a magasabb rendű pszichológiai folyamatokban játszott szerepét adottnak véve –, akkor ezzel egyúttal az individuumok és a világ közötti interakció módjában tetten érhető következményei is világossá válnának számunkra. Az adatoknak önmagukban csekély lehet a közvetlen jelentősége, de az ilyen jellegű változásokkal kapcsolatos bizonyíték alátámasztaná az arról a – rövidebb és hosszabb időtartamban kiteljesedő – hatásról mondottakat, amelyet kommunikáció módjában és eszközeiben bekövetkező változások gyakorolnak általában a világ megismerésének mikéntjére. Mivel főként nyelvészeti és pszicholingvisztikai vizsgálatok eredményeivel foglalkozom,

Communication, Toronto 1951; W. J. Ong: *Ramus Method, and the Decay of Dialogue*, New York 1974, és *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*, London 1982; E. A. Havelock: *Preface to Plato*, Cambridge, Mass. 1963, és *Origins of Western Literacy*, The Ontario Institute for Studies in Education, 1976; E. Carpenter: *Oh, What a Blow that Phantom gave Me!* New York 1973; M. McLuhan: *The Gutenberg Galaxy*, Toronto 1962; J. Goody-I. P. Watt: „The Consequences of Literacy”, *Comparative Studies in Society and History* 5 (1963), 304–345. o. és D. R. Olson: „From Utterance to Text: the bias of language in speech and writing”, in *Language and Logic in Personality and Society* (szerk. H. Fisher-R. Diez-Guerro), New York 1976.

⁹ Lásd J. Vachek: *Written Language: general problems and problems of English*, The Hague 1973. és F. Smith: „The Relations between the Spoken and Written Language”, in *Foundations of Language*, vol. 2. London 1975.

a továbbiakban arra a két fő témára összpontosítok, amelyekkel a szóban forgó diszciplínák kutatói közvetlenül is foglalkoztak, s ezek a következők:

- (1) ugyanazon nyelv írásbeli és szóbeli használata közötti különbségek,
- (2) az individuumok írásbeli és szóbeli megnyilatkozásai közötti különbségek.

Egyik téma sem kapcsolódik direkt módon a bennünket leginkább foglalkoztatóhoz, nevezetesen azokhoz a különbségekhez, amelyek az írásban rögzült és nem rögzült nyelvek között állnak fenn. Ez utóbbi témára később még visszatérünk, de mindenképpen el kell itt mondani azt, hogy a XIX. századtól a nyelvészet marginális kérdésévé vált, jöllehet az antropológisták szemantikai és pragmatikai szinten – legalábbis az általuk képviselt irányzat kontextusában – felvetették ezt a problémát.¹⁰ De a másik két témát illetően is meglehetősen korlátozott a rendelkezésre álló bizonyítékok köre, főként mert a kérdés jelentőségét nem mindig ismerték fel.

Az írásbeli és szóbeli regiszterek összehasonlítása

Az írásbeli és szóbeli regiszterek közötti különbségekkel foglalkozó szakirodalom javarésze angol nyelven íródott – és csak alkalomadtán más európai nyelveken –, s így a különböző szerzők által feltárt sajátosságok közül néhány minden bizonnyal nyelvspecifikus, mások viszont általánosabb szempontok szerint osztályozhatók. Mindenekelőtt a lexikai jellemzőket veszem számba:

Lexikai jellemzők

1. hosszabb szavak használatának tendenciája¹¹

¹⁰ Lásd E.N. Goody: „Towards a Theory of Questions”, in *Questions and Politeness: strategies in social interaction*, Cambridge 1978. és M. Z. Rosaldo: „Things We Do with Words”, *Language and Society* 11 (1982), 203–237. o.

¹¹ Lásd G. H. J. Drieman: „Differences between Written and Spoken Language”, *Acta Psychologica*, 20 (1962), 36–57. o.; J.W. Gibson: „A Quantitative Analysis of Differences and Similarities in Written and Spoken Messages”, *Speech Monographs* 33 (1966), 444–451. o.; J. A. Devito: „Levels of Abstraction in Spoken and Written English”, *J. of Communication* 17 (1967), 354–361. o.; de erre a megállapításra jut P. P. Bushnell is: *An Analytic Contrast with Oral and Written English*, Columbia University Press, 1930.

2. a nominalizáció térhódítása a beszédbeli verbalizációval szemben, egy olyan folyamat, amely egy bizonyos típusú absztrakciót feltételez¹²
3. a szókincs nagyobb változatossága, pl. a melléknevek terén¹³
4. jelzőibb értékű melléknevek¹⁴
5. kevesebb személyes névmás¹⁵
6. az angolszásztól különböző, latin eredetű szavak gyakoribb használata¹⁶

Ezekon kívül még számos olyan szintaktikai és pragmatikai vonás létezik, amely megkülönbözteti egymástól a két regisztert. Az ezekkel kapcsolatos korábbi listámat ezúttal egy Akinnaso által elkészített átfogóbb leltárral helyettesítem¹⁷:

Szintaktikai különbségek

1. bonyolult szintaktikai és szemantikai struktúrák használatának előnyben részesítése, különösképpen a névszói konstrukcióké (főnévi csoportok, főnévi kifejezések, nominalizációk, vonatkozó mellékmondatok stb.) és a komplex igei szerkezeteké¹⁸
2. az alárendelő szerkezetek előnyben részesítése a mellérendelő szerkezetekkel szemben

¹² Lásd J. A. Devito: „Levels of Abstraction...”, id. kiad. 359. o.; P. Brown-C. Fraser: „Nominal and Verbal Language Styles”, *Ms. Social and Political Sciences Committee*, University of Cambridge, 1978.

¹³ Lásd G.H.J. Drieman: „Differences between Written and Spoken Language”, id. kiad.; J. W. Gibson: „A Quantitative Analysis of...”, id. kiad. C. R. Gruner: „A Quantitative Analysis of Selected Characteristics of Oral and Vocabularies”, *J. of Communication* 17 (1967), 152–158. o.

¹⁴ Lásd F.N. Akinnaso: „On the Differences between Spoken and Written Language”, id. kiad.

¹⁵ Lásd C. R. Gruner: „A Quantitative Analysis...”, id. kiad.

¹⁶ Lásd H. Levin: „The Formality of the Latinate Lexicon in English”, *Language and Speech* 24 (1981), 161–171. o.; F. N. Akinnaso: „On the Differences between...”, id. kiad.

¹⁷ Korábbi listámmal kapcsolatban lásd J. Goody: „Thought and Writing”, id. kiad. Az Akinnaso-féle listát lásd F. N. Akinnaso: „On the Differences...”, id. kiad.

¹⁸ Ahogy arra Steven Levinson felhívta a figyelmemet, az a felismerés, hogy a mondat komplexitását nehéz meghatározni, némiképpen inkonzisztens Portnoy megállapításával. Ez a két álláspont azonban kibékíthetőnek tűnik a számomra. Mégpedig az egyes változatok adekvátabb meghatározásán keresztül.

3. szubjektum-predikátum konstrukciók használata a referencia-propozíció típusú konstrukciók helyett
4. a kijelentő mód és a kötőmód használatának előnyben részesítése a felszólító, kérdő és felkiáltó módokkal szemben
5. a szenvedő igei szerkezetek használatának elsőbbsége a cselekvő szerkezetekkel szemben
6. a határozott névelők használatának előnyben részesítése a mutató névmásokkal és utalószavakkal szemben
7. bizonyos grammatikai jellemzők -pl. határozói igenevek, melléknévi igenevek, jelzői szerepű melléknevek, modalitást és igeidőt kifejező segédigék stb.- gyakoribb előfordulása
8. komplett információk és gondolatok megformálásának és az összes előfeltevés explicitté tételének az igénye
9. a gondolatok rendszerezésének egy tudatosabb formájába vetett bizalom, az olyan, magyarázatokkal kapcsolatos fogalmak használata, mint amilyen pl. a „tézis”, a „kulcsmondat” és az „alátámasztó bizonyíték”
10. törekvés a keresetlen, spontán beszédet jellemző helytelen indítások, ismétlések, elkalandozások és más redundanciák kiküszöbölésére.¹⁹

Számos olyan jellemző vonás szerepel ezen a listán, amely megerősíti az oralitás és az írásbeliség nyelvének divergenciájával kapcsolatos általánosabb okfejtésünket is, de most elsősorban ugyanazon nyelv szóbeli és írásbeli használatának divergenciájával foglalkozunk. Az írásbeli formákat – bár nincs arra vonatkozó bizonyítékunk, hogy ezek a vonások általánosan érvényesek lennének más kultúrákra is – az alábbiakkal jellemezhetjük:

1. elvont kifejezések gyakoribb használata
2. a szavak nagyobb választéka
3. kevésbé személyes (és ezáltal kevésbé kontextualizált) szóhasználat
4. nagyobb szabotosságot
5. kifinomultabb (szintaktikai) kidolgozás
6. nagyobb formalitás
7. a holt nyelvek iránti nagyobb bizalom.

Grammatika és szabályok

A fenti megállapításokat szándékosan általános formában fogalmaztam meg, bár az esetek többségében terület-specifikusnak kell őket tartanunk. Erre a kérdésre még ki fogok térni. Addig is az írásbeliség nyelvének fokozódó formalitását értelmezhetjük úgy is, mint bizonyítékot a szabály – legalábbis a grammatikai szabályok – még explicitebb, és valóban karakterisztikus fogalmához. Huddleston például vizsgálati során az angol nyelv elemeinek egyik jól behatárolt körét, nevezetesen a tudományos szövegek vonatkozó mellékmondatainak használatát veti össze diplomás emberek szóbeli megnyilatkozásaival.²⁰ S végül is arra a megállapításra jut, hogy a belső és nem-korlátozott mellékmondatok – amelyek a beszédben választékos közbevetések formájában voltak észlelhetők – gyakrabban fordulnak elő az írott szövegekben. Így a vonatkozó névmások mondat végéről való elhagyásának jelensége is egy olyasfajta magyarázat megfogalmazására készíti Huddlestont, hogy „a nyelvtani előírásokat megalkotó nyelvészek hatása erőteljesebb a körültekintőbben megkonstruált írott nyelvben”. Ez a magyarázat megvilágító erejű, mert rámutat arra a kapcsolatra, amely a nyelvtanok megalkotását az írásbeliséghez fűzi, s mert azoknak a formalizált kijelentéseknek a visszacsatolását sugallja, amelyeket a nyelvészek a szabályokról az írott (és kisebb mértékben a beszélt) nyelv területén végzett vizsgálataik alapján fogalmaztak meg.²¹ Vegyük például az előjárósók mondat végén történő használatát az olyan típusú mondatokban, mint „the throne she sat on” (a trón, amire felült). Az ilyen jellegű szóhasználat teljes mértékig lehetséges a beszélt angolban. De a „grammatikai”, azaz az írott angol a múltban megkísérelte ezt kirekeszteni, és egy olyan szabály fogalmazódott meg (valószínűleg a XVIII. századi költő, Dryden révén), melynek értelmében egyetlen mondat sem fejeződhet be ilyen módon. Ezt a – Churchill köztisztviselőkhöz intézett nevezetes, bár valószínűleg apokrif útmutatásában ironikusan kommentált – „szabályt” valamennyi típusú korábbi dokumentumban alkalmazták.²² Ahhoz a szabályhoz hasonlóan, amely megtiltja szó beékelését a „to” és a főnévi igenév közé, ez is a tanult és tudáskereső emberek nyelvhasználatában gyökerezett, azokéban, akik idejük nagy részét az írott szóval és a vele kapcsolatos formai kérdések tisztázá-

¹⁹ A mondatok ritkán maradnak a levegőben lógva. Az írásbeliség nyelve – ahogy az egy szótár esetében is tapasztalható – természetesen szisztematikusan emeli ki a lexémákat (különösképpen a főneveket) a mondat kontextusából.

²⁰ Lásd R. D. Huddleston: *The Sentence in Written English*, Cambridge 1971., lásd még R. Quirk: „Relative Clauses in Educated Spoken English”, in *Essays on the English Language*, London 1968.

²¹ Itt elsősorban a „szabály”-fogalom Bourdieu-féle kritikájára gondolunk. Lásd P. Bourdieu: *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge 1977.

²² Lásd E. Gower: *The Complete Plain Words*, H.M.S.O., London 1973, 131. o.

sával töltötték. Más szóval, létezik egyfajta hierarchikus megkülönböztetés a beszéd megfelelőnek tartott és fesztelen, társalgási formái között.

Ennek a névmásokra vonatkozó szabálynak – akár a formális nyelv néhány típusának feltárására irányuló implicit törekvésekre vezethető vissza, akár más nyelvből vették át a nyelvészek (például a latin grammatikából) – nincs közvetlen relevanciája. Léte az írott szónak a kimondottra gyakorolt hatását mutatja, megjelenítve részben egy az általános terminusok használatával dekontextualizált kijelentések megfogalmazására irányuló belső tendenciát, részben a tanárnak mint írástudónak a szerepét és részben a hatalom – értve ezalatt a kommunikatív folyamatok feletti hatalmat – megoszlását. De rávilágít egy nem is annyira a szabály fogalmában, mint inkább abban a folyamatban bekövetkező változásra is, amely során valamely sajátos magatartásbeli jellemző implicit hajlamból explicit szabállyá alakul át, egy szabállyá, amely megalkotását követően sokkal normatívabb módon kezdte el szabályozni a formális cselekvéseket.

Valamely tudatalatti hajlam tudatos szabállyá válásának folyamatához a nyelvészek két dologgal járulnak hozzá. Egyfelől az általánosítás és a dekontextualizáció révén a statisztikai szabályt egy mechanikaira cserélik fel. Másfelől oly módon tulajdonítanak sajátos normatív vonzerőt a kérdéses szabálynak, hogy világos különbséget tesznek a magatartásként és társadalmi cselekvésként leírható jelenségek között (az utóbbit mint specifikus módszertani célokra orientált cselekvéstípust Weber és Parsons a társadalmi interakciók egyik kritikus vonásaként közelítették meg). A szóban forgó művelet által reprezentált hangsúlybeli változás nem csupán a szabály fogalmát érintette (legalábbis az interakció bizonyos területein), hanem az explicitebb célokra orientált viselkedés lehetőségét implicit magában hordozó magatartást is (ami több esetben hajlammal is tűnhet). Ez a processzus nem egyszerűen az implicit explicitté tételének, a cselekvések tudatosabbá válásának folyamata; az írásbeli megszövegezés a szabályoknak – amennyiben azok valóban szabályok és nem egyszerűen trendek – olyan reflexív, visszautaló és normatív jelleget kölcsönöz, amellyel korábban nem rendelkeztek.

Individuális nyelvhasználat a két kommunikációs regiszterben

A választott kommunikációs technológiák által meghatározott individuális nyelvi viselkedések eltérő vonásait érintő két kérdésünk közül a másodikra pszicholingvisztikai kutatások vetnek némi fényt. Portnoy egyik tanulmá-

nyában egyfelől áttekintést ad a korábbi vizsgálatokról, másfelől elemzi saját empirikus eredményeit is.²³

Mielőtt ezekre a vizsgálatokra kitérnék, valamire még fel szeretném hívni a figyelmet. E kutatások során választott minták viszonylagosan homogének voltak, értve ezalatt azt, hogy azok főként tanult individu-umokhoz kötődtek, azaz hogy a vizsgálati alanyok az írásbeli technikát illetően komoly jártasságot mutattak; a homogenitás és a magas szintű képzettség eme szabálya alól Simmons nyolc-tízöt éves süket és halló gyermekek körében végzett vizsgálati jelentenek kivételt.²⁴ Más szóval, ezek a vizsgálatok nem világítják meg kellőképpen az írásbeliség gyakorlatában rejlő különbségek hatását az orális viselkedésre. Mindazonáltal felmerült néhány érdekes kérdés, amelyek megítélése kapcsán jelentős mértékű egyetértés mutatkozik. Portnoy például arra a megállapításra jutott, hogy az orális és az írásbeli minták váltakozása szisztematikus összefüggést mutatott a szavak változatosságával és redundanciájával; az írásbeli minták nagyobb változatosságról, a szóbeliek pedig jelentősebb redundanciáról tanúskodtak. S valóban, a szavak írásbeli mintákban tapasztalható nagy mértékű változatosságára főiskolai hallgatókkal dolgozó kutatók egész sora hívta fel már korábban is a figyelmet. Ami pedig a szavak általános jellemzőit illeti, a szóbeli diskurzusból rövidebbek, míg az írásbeliség nyelvében hosszabbak jelenlétét állapították meg. A vizsgált mondatok tulajdonságai sem voltak összhangba hozhatók egy olyasféle elképzeléssel, hogy az orális mondatoknak hosszabbnak – azaz bizonyos szempontból komplexebbnek – kell lenniük, s közöttük több felszólító, kérdő és felkiáltó modalitású található és kevesebb kijelentő. Ez a felismerés ugyanazon a vonalon halad, mint az, amelyik az írásbeli szövegekre mint rövidebb textusokra helyezi a hangsúlyt.²⁵

Portnoy vizsgálta az egyes individuumok szóbeli kijelentéseinek és írásbeli szövegeinek érthetőségét is. Ennek során olyan „elhagyásos” eljárást alkalmazott, amely a szóban és írásban megfogalmazott szövegrészek minden ötödik szavának kitörlését foglalta magában. Egy idő után a kipontozott helyeken kiegészítendő szövegrészek éppoly jellemzővé váltak az őket megalkotó individuumokra, mint a kísérleti alanyokra. Az utóbb megszületett kiegészítés és az eredeti szöveg közötti – grammatikai és szemantikai szempontból egyaránt megállapított – megfelelés foka az eredeti szöveg érthetőségének mértékét mutatja. A két mintát egészen

²³ Lásd S. Portnoy „A Comparison of Oral and Written Behaviour”, in *Studies in Verbal Behaviour: an empirical approach* (szerk. K. Salzinger és R. S. Feldman), New York 1973.

²⁴ Lásd ezzel kapcsolatban P.P. Bushnell: *An Analytic Contrast of...*, id. kiad.

²⁵ Lásd G. H. J. Drieman: „Differences between...”, id. kiad.

tekintve, nem mutatkozott jelentősebb eltérés a kivitelezésben. Megvizsgálva azonban a kísérleti alanyok által adott válaszok két típusát, az érthetőség szempontjából – és más tekintetben is – különbségek mutatkoztak a két kommunikációs technika használatában. Válaszaik alapján a megkérdezett individuumok vagy a „beszélők” vagy az „írók” típusába voltak besorolhatók. A „beszélők” – összhangban az orális kommunikáció általános tendenciájával, amelyben az érthetőség problémája elválaszthatatlan az ismétlés illetve a redundancia kérdésétől – rövidebb szavakat használtak; az „írók” viszont hajlottak arra, hogy beszédben és írásban egyaránt hosszabb szavakkal éljenek. Egy ilyesféle megállapítás nem csupán a két közlési mód közötti általános különbségek felismerésén alapul, hanem egyúttal az írásbeli technikának a megnyilatkozás orális formájára való visszautalásáról is árulkodik.

A szóban forgó folyamat szép példáját kínálja számunkra Reder vai nyelvéről írt munkája.²⁶ Arra hívja fel ugyanis a figyelmet, hogy az írástudók beszédmódja eltér azokétól – és különösképpen azon nőkéétől – , akik képtelenek írott szövegeket olvasni. Ez a megállapítás különösképpen helytálló a vai írás viszonylag rövid történetére és használatának alacsony szintjére nézve. Az írástudók gyakrabban használtak *l* középső mássalhangzót, például a „hold” jelölésére használt *kalo* szót előnyben részesítve a *kao*-val szemben, és ezzel egy a szótagoló írás által rögzített, de szóban inkább a rövidebb formájú, archaikus változatot konzerváltak. Ezt a Reder által megfigyelt beszédbeli szóhasználatot a vai írás belső reprezentációja közvetítette.²⁷ Ugyanakkor a vai írástudók – talán az írás dekontextualizáló jellegéből adódóan – gyakrabban használtak meghatározatlan formákat.²⁸ Ehhez a következő magyarázatot fűzi: „Az orális, élőnyelvi megnyilatkozásokban a nem verbális jelzések bőséges száma és a közös fizikai környezet egy olyasféle támpontot nyújt a referenciális keret kiépítéséhez, amelyhez hasonló rendszerint nem áll rendelkezésre az írásbeli kommunikáció során. Az írásbeliség nyelvének így többet kell merítenie a referencia absztrakt kifejezőmódjából, mint a beszédnek, beleértve ebbe a meghatározatlan főnévi formák gyakoribb használatát is.”²⁹ Ezt a tényt Reder a referenciális funkciók használatában rejlő – és elsősorban a közvetítő (vizuális) mechanizmus eltérő formáira visszavezethető – különbségekkel magyarázza, amelyek nem csupán az írástudók beszédét távolították el az írni nem tudókéétől, hanem – s ez jelenti a

különbség legmarkánsabb példáját – maguknak az írástudóknak a szóbeli és írásbeli nyelvhasználatuk között húzódó szakadékot is elmélyítették.³⁰

Alátámasztja mindezt Scribner és Cole azon megállapítása is a rejtvényolvasási és -írási feladatokról; mely szerint az elsődleges tapasztalat a grafikus szimbólumok alapján történő jelentésszótárasban segíthet más szimbólumok szemantikai interpretációjakor, azaz a hang és a szimbólum megértésekor.³¹ A vai írás olvasásának képessége módosítólag hathat arra, ahogyan az emberek más dolgokat „olvasnak”. De a fenti bizonyítékok – hangsúlyozza Reder – mindenekelőtt arra világítanak rá, hogy az olvasni tudás megváltoztatja a beszéd háttérben rejlő belső nyelvi reprezentációkat. Azaz a nyelv vizuálissá tételével az írás nem csupán a külső sablonokat és ábrázolásokat (pl. listákat és táblázatokat) változtatja meg, hanem a belsőt is, mégpedig a beszéd és az észlelés szerkezetére visszautaló módon.

A vai nyelv vizsgálata azt sugallja számunkra, hogy mégha a nyelv egy meglehetősen jól bevált, újabban kialakított fonetikus írásmódban válik is megjeleníthetővé, az írásbeliség a referenciális funkciók és a régi formák konzerválásának egyes módjait illetően különbözik a szóbeliségtől, és ezek különbségek hasonlatosak azokhoz, amelyeket az olvasni tudó és nem tudó emberek nyelvhasználatuk között mutattak ki. Más szóval, egyfajta kétnyelvűség tapasztalható az ezekhez hasonló, viszonylagosan marginális esetekben, s e kétnyelvűséggel kapcsolatos megállapítások jelentős mértékben hozzájárulhatnak ahhoz, hogy megértsük általában azt az oktatói teljesítményt, amelynek eredményeként az írástudók gyermekei – akiknek nyelve valószínűleg még zártabb az írásbeli formához képest – elsajátítják az írás technikáját, vagy legalábbis kialakul az a képességük, hogy az írástudók bonyolultabb beszédét megértsék.

A vai nyelv esetében nem csupán az írástudók és az írni nem tudók beszédmódjában rejlő különbségekre bukkanunk, hanem az írni nem tudó férfiak és nők beszédmódjában rejlő eltérő vonásokra is, a férfiak nyelvhasználatuk ugyanis zártabb keretek között mozog az írásbeli megjelenítéshez képest. Ez pedig Reder szerint arra a tényre vezethető vissza, hogy a nemek társadalmi elkülönítésének háttérét egy olyasféle megállapítás is jelentheti, mely szerint a férfi írástudók beszédbeli mintái erőteljesebben hatnak az írni nem tudó férfiakra.

A szóbeli nyelvhasználat vizuális (írásbeli) visszacsatolásának ez a folyamata más nyelvekben is felbukkanó, tipikus jelenségnek tűnik. A középső *l* vai nyelvben tapasztalható esetének megvannak a maga analógiái az angolban is. A franciában a *herbe* egyaránt jelent fűvet és

²⁶ Lásd S. Scribner – M. Cole: „Cognitive Consequences of Formal and Informal Education”, *Science* 182 (1973), 553–559. o.

²⁷ Uo., 198. o.

²⁸ Uo., 199. o.

²⁹ Uo., 194. o.

³⁰ Uo., 196. o.

³¹ Uo., 174. o.

gyógynövényt. A *h* néma, s így ejtik az amerikai angolban is, mégpedig nyilvánvalóan azért, mert a gyarmatosítás idején még ez volt az elfogadott kiejtési mód. A XVIII. században azonban az angliai iskolák tanárai úgy döntöttek, hogy mivel a *h* az írott szóalakban szerepel, azt ki is kell ejteni. Másrészt az alacsonyabb osztályok társalgási formáiban a *h*-t — ahogy a nyelvészek mondanák — ugyan „elhagyták”, a művelt középosztály beszélt nyelvében egészen mesterkélten módon tért vissza újra a használata. Az írásbeliség nyelvének a szóbeli nyelvhasználatban való adoptálása egyike volt a társadalmi osztályokat erőteljesen és emotívan megkülönböztető tényezőknek.

Az írásbeli és szóbeli regiszterek közötti eltérések

Azért tértem ki a vai-kutatás nyelvészeti aspektusához kötődő bizonyítékra, mert — a grammatikai szabályok alkalmazása révén — nem csupán a megismerési folyamatokhoz kapcsolódik, hanem olyan tágabb, szociológiai és történelmi kérdéseket is felvet, amelyek a szóbeliség és az írásbeliség általunk tárgyalt találkozásának három aspektusát érintik, nevezetesen az írást ismerő és nem ismerő társadalmakban használt nyelvek közötti különbséget, egy adott nyelv beszélt és írott regiszterei közötti különbségeket és e két regiszter egyéni kivitelezései közötti eltérő vonásokat. E nélkül a szélesebb perspektíva nélkül a kísérleti bizonyíték szükségszerűen vezet el olyan minimalista értelmezésekhez, amelyek nem tartanak lépést a tapasztalattal.

Két — talán három — egymással összefüggő kérdésről van tehát szó. Először is létezik egy történelmi és kulturális láncszem a kognitív folyamatok és az írás által lehetővé tett, új nyelvi műveletek között. Másodszor, adott a szóbeli és az írásbeli közlési technikák közötti nyilvánvaló különbség, amely két formában jelenik meg: egyfelől a dialektus-formáció és a kétnyelvűség, másfelől a beszédben rejlő különbségek „osztályának” vagy csoportjának formájában, mint amilyenek például a férfiak és nők nyelvhasználatának közötti eltérések is.

Mindenekelőtt visszatérnék ahhoz az F. Smith munkájában expliciten, mások által impliciten megfogalmazott előfeltevéshez, mely szerint az orális és írásbeli regiszterek közötti különbségek azonos mélystruktúrát feltételező változatok különbségei. A mélystruktúra fogalmának több különböző meghatározásával találkozhattunk már. De a nehézséget a jelen kontextusban inkább az jelenti, hogy egy ilyen felfogás a — szóbeli és írásbeli — nyelv társadalmi interakcióban betöltött szerepének egy meglehetősen statikus koncepciójához vezethet el.

Mint nyelvészeti elmélet felvet továbbá olyan problémákat is, amelyek a nyelv érzékelhető jelrendszerben való megjelenítését érintik. Vegyük

például Jones elgondolásait a fonémáról. „Pszichológiai” szempontból a fonéma a beszélő tudatában megjelenített és a beszéd folyamatában felhasznált beszédhang. Bármely, szóbeli megnyilatkozás során alkalmazott konkrét hang (fonéma) egyformán lehet a tudatban megjelenített hang és e megjelenített hanghoz némiképp kötődő realizáció...” Jones — a hagyományos terminológia talaján állva az egyikre a „pszichofónikus” (csak fonémákat reprezentáló), a másikra pedig a „fiziofónikus” (a ténylegesen felhasznált hangokat reprezentáló) terminussal utal.³² Gagné e megállapítással kapcsolatos strukturalista észrevételeit a következőképpen illeszti az eszkimó helyesírás területén végzett elemzései kontextusába: „Ha elfogadjuk a kód és az üzenet (beszéd) illetve *pszichofónikus* és a *fiziofónikus szint* (beszéd) közötti különbségtételt és azt, hogy egy adott nyelv beszédbeli folytonossága csupán tökéletlen realizációja egy jól szervezett belső realitásnak — a kódnak — és különösképpen annak a fonemikus struktúrájának, amely tartalmazza a jelentés kifejezése érdekében egymással felcserélődő és kombinálódó szükséges elemek mindegyikét, logikusnak tűnhet az, hogy valamely helyesírás, amelynek legfőbb célja az eredeti jelentés vizuális formában való szimbolizálása, felfogható a kód fonemikus struktúrájára irányuló reflexiónak is”.³³

Ez a kijelentés jól megvilágítja számunkra a strukturalista analízis alapvető problémáját. Az az előfeltevés, hogy valamely üzenet részeként kimondott szó kísérlet egy kód realizációjára, mind egyéni, mind közösségi alapon értelmezhető. Az a rés, amely az egyéni kód és annak realizációja között húzódik a beszélő részéről megmutatkozó hiánynak (nem tökéletes realizációnak) fogható fel. De egy közösség számára rögzített kód eszméje még komolyabb nehézségekbe torkollik, mégpedig elsősorban azért, mert a korlátoknak igen jelentős mértékben önkényeseknek kell lenniük. Az egyik megoldást az elképzelés egészének megértése jelentheti, megszabadulva a nem megfelelő konkretizálás eshetőségét magában hordozó, rögzített generatív kód eszméjétől és — legalábbis fonetikai szempontból — a kódot egy olyan absztrakcióként fogva fel, amely kizárólag az üzenetben gyökerezik. Anélkül, hogy ebből túlságosan messzemenő következtetéseket vonnánk le, világosan kell látnunk a kód hipotetikus státuszát. Csak az egyes írásbeli szisztémák háttérben rejlő választások önkényességének mértékét megértve világosodhat meg számunkra az ebbéli jártasság taníthatóságának problémája. A nem standard angolt beszélők számára a legfőbb nehézséget nem az jelenti, hogy nyelvhasználatuk

³² Lásd D. Jones: *The History and Meaning of the Term „Phoneme”*, Int. Phonetic Ass., London 1957, 7. o.

³³ Lásd R.C. Gagné: „On the Importance of the Phonemic Principle in the Design of an Orthography”, *Arctic* 13 (1960).

különbözik egy analitikus módszerekkel feltárható, rögzített kódtól, hanem az, hogy eltér a specifikus illetve regionális formáktól, amelyek belső választása – noha nem teljes mértékig önkényes – jórészt képesség dolga. És ez egy olyan nehézség, amely akut formájában csak akkor jelentkezik, amikor egy írásbeli szisztéma kialakítása céljából választunk egyet a lehetséges dialektusok közül.

Tehát bár a tudat semmilyen értelemben nem *tabula rasa*, az információk elrendezésére irányuló elemi folyamataira hatással vannak a kommunikáció eszközeiben és módjában bekövetkező változások. Egy ilyesféle alapállás elfogadása egyaránt megszabhatja a társadalmi, pszichológiai és nyelvészeti elemzések irányát. Sem a beszélt, sem az írott nyelv nem tekinthető egy rejtett és változatlan absztrakt nyelvi képesség manifesztációjának. Elfogadhatónak találjuk a kognitív folyamatok úgynevezett „funkcionális” koncepcióját (amennyiben egy ilyen jellegű jellemzést ki tudunk terjeszteni a diszfunkcionális elemekre is). A kommunikáció eszközeit érintő változások; az olyan változások, amelyek a cselekvő szempontjából – legalábbis a durkheimi értelemben véve – külsőnek tekinthetők, új – belső és külső – lehetőségek sorát nyitják meg az ember előtt azért, hogy fokozzák azokat a kapacitásait és készségeit – s nem képességeit –, amelyek szükségesek ahhoz, hogy élni tudjon ezekkel a lehetőségekkel.

A keresztrejtvények

A fentiekben mondottak lényegét egy meglehetősen triviális példával illusztrálhatjuk. A külterületekből a nagyvárosok központja felé vonatozó ingázók többsége minden egyes nap első félórát azzal tölti, hogy megpróbálja megfejteni a reggeli újságban megjelent keresztrejtvényt. Ez a tevékenység speciális képességet és motivációt igényel, egy olyasféle képességet, amit a „keresztrejtvény-tudat” kifejezéssel jelölhetünk, arra a valakire utalva ezzel, aki egyedülálló jártasságot szerzett egyfajta nyelvi természetű detektív munka végzésében. Az eszköz-cél típusú viszonyok közvetlen kalkulációja felől nézve ez a tevékenység végső soron egy céltalan – önmaga kedvéért kitalált – játék. Céltalannak azonban csak a közvetlen eredményét illetően tarthatjuk. Eltekintve ugyanis attól, hogy az ilyen jellegű időtöltés legfeljebb az illető ügyességét dicsérő vállveregetést (néha valamilyen nyilvános elismerést és díjat) vonhat csak maga után, a játék a nyelvi viselkedés nagyfokú tudatosságához is elvezet (a szemantika és a helyesírás területén egyaránt).

A szóban forgó tevékenység maga elválaszthatatlan az írástól, illetőleg jelenlegi formájától az alfabetikus írástól. De nem egyszerűen korunk ingázóinak szórakoztatására találták ki. Születése az írás történetének

egészen korai szakaszaihoz köthető. Zandee szerint a legrégebbi példák az ókori Egyiptomból származnak.³⁴ A nyelvi jelek manipulációjának általánosabb formáját jelenti az akrosztichon, azok az egymást követő verssorok (illetve szavak), amelyek első betűiből valamilyen szó, kifejezés, esetleg mondat alkotható. Az akrosztichon az egyiptomi szövegek általános jellemzőjévé vált, ahogyan fontos elemét jelenti az *Ószövegségnek* is.³⁵ Ez a nyelvi játék általánosabb formában egyaránt felbukkan a korai héber irodalomban, a korai görög filozófusok munkáiban, a római kori színművekben és az Erzsébet-kori költészetben, s ott találjuk a keresztény ikonográfiában is, például a hal-szimbólum (ICHTHUS, Jézus Krisztus) hátterében.

Ami miatt a keresztrejtvény példája mégsem annyira triviális, mint amennyire első látásra látszik, az nem elsősorban e nyelvi lelemény hosszú története, hanem az, hogy ez a fajta rejtvény kifejleszti a problémamegoldásnak azt a típusát, amelyik meglehetősen jól jellemezhető a kognitív folyamatról magáról adott olyan meghatározásokkal, mint amilyen például az „adott információn túlmutató” jelenség Bruner-féle meghatározása vagy Glick megállapítása az információ megszerzéséről és rendszerezéséről.³⁶ Márpedig a tudománytörténész Kuhn is a probléma-megoldásban (s kevésbé a vitában) látja a tudományos fejlődés zálogát.³⁷ A problémamegoldó tevékenység gyökerei természetesen az orális társadalmakig nyúlnak vissza, igaz, ehhez hozzá kell tenni azt is, hogy az egyszerűbb kultúrákban a probléma-megoldásnak nincs akkora jelentősége, mint a probléma-megkerülésnek. De a szóban forgó sajátos tevékenységforma, a keresztrejtvény, az írásbeliség vívmánya, és a rejtvényfejtés gyakorlata jótékonyan hathat az élet más területein érvényesülő problémamegoldásra és a teljesítmény-orientációra is.

A keresztrejtvény az oszlopok és a sorok mátrixára épül, amelynek elemei (a betűk) több különböző irányból kapcsolódhatnak össze szavakká. A numerikus alakzat a mágikus négyszög, amely ugyanazon a módon helyettesíti a betűket, mint az írás kialakulásával megszülető közel-keleti asztrológiai és mágikus iratok hasonló alakzatai, és amely még mindig széleskörű és feltétlen szabálykövetést követel meg. A számokkal való

³⁴ Lásd J. Zandee: „An Egyptian Cross-word Puzzle”, *Ex Oriente Lux*, Leiden 1966.

³⁵ Lásd J.J. Clere: „Acrostiches et mots croisés de Anciens Egyptiens”, *Chronique de Egypte* 25 (1938), 35–58. o. és A. Demsky: „A Proto-Canaanite Abecedary Dating from the Period of the Judges and its Implications for the History of the Alphabet”, *Tel Aviv* 4 (1977), 14–27. o.

³⁶ Lásd J. Glick: „Cognitive Development in Cross-cultural Perspective”, in *Review of Child Development Research* (szerk. F.D. Horowitz), 4. Chicago 1975.

³⁷ Lásd T. Kuhn: *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago 1962.

ilyetén játék nem egyszerűen a matematika fejlődésének egyik mellékhatása: a mágikus négyszög — ahogyan a keresztretjvény is — hatékonyabbá teheti — legalábbis a hosszabb távú kulturális változások felől nézve — az elvont kvantitások manipulációját. Amennyiben szavakká egészítjük ki a betűket, egy olyan táblázatot kapunk, amely a legtöbb korai — hivatalos és intellektuális — írásmű elkészítésekor még mint isteni eredetű eszköz jöhetett számításba, manapság pedig mint olyan instrumentum, amelyet az antropológusok, pszichológusok és más tudományterületek képviselői felhasználhatnak arra, hogy információikat osztályozó struktúrák, a verbális felidézést biztosító szisztémák, a jövőbeli cselekvésre vonatkozó tervek elkészítésével rendezzék el és formalizálják.

A kognitív műveletek más grafo-nyelvi technikái

Kognitív műveleteink során — a kifejezést egyébként tágabb értelemben használok, mint azok a pszichológusok, akik csak a tisztán belső folyamatokra utalnak vele — tehát olyan technikákat alkalmazunk, amelyek igen komolyan függenek a nyelv valamely grafikus megjelenítésének hatékonyságától és a nyelv „szegmenseitől”. Formalizáljuk tehát — az érvényes nyelvhasználat némiképp módosító szerepét figyelembe véve — a szóban forgó grafikus megjelenítés sajátos formáit. Először is létezik olyan elkülönített SZÓ, betű, illetve szám, amelyet skatulyába vagy rublikába zárt logogramként foghatunk fel. Ahogy arra már korábban utaltam, a lodagaa nyelvben nincs a „szó”-nak megfelelő kifejezés, csak a meghatározatlan hosszúságú „beszéd darabja” az, amit külön terminus jelöl (yelbir); s ugyanez igaz a vai nyelvre is (habár ennek ma már létezik egy szótagoló írásbeli szisztémája), amelyben szerepel egy szó, *koali kule*, amit Scribner és Cole a „beszéd szeleté”-nek fordított.³⁸ A szavak formális elkülönítésének különös jelentősége van a nyelv vizsgálata szempontjából; s implicit elkülönítés ugyan létezik a szóbeli kultúrákban is, olyan explicit tagolás azonban még nem, amely biztosítaná a nyelvi analízis feltételeit.

Második helyen említeném LISTÁ-t, vagyis azoknak a nyelvi, numerikus és más grafémikus feljegyzéseknek (pl. ikonogramok) valamely oszlopát (illetve sorát), amelyeket néha sorszámmal vagy betűjellel is ellátnak. A listáknak, akár csak a szavaknak, van elejük és végük, és bármit is vegyenek lajstromba, bizonyos értelemben véve „dekontextualizáló” jellegűek. Mindez különösen igaz, ha a listákat — például a fák és a bokrok besorolása esetében — lezártaknak tekintjük, hiszen ez a fajta kettősség hatással van a kategóriák rendszerére.

³⁸ S. Scribner–M. Cole: „Cognitive Consequences of...”, id. kiad., 143. o.

Harmadik helyen kell szólnunk a TÁBLÁZAT-ról, ami rendszerint nem más, mint valamilyen kételemű lista. Negyedikként — és világosan elhatárolva a többi technikától — szólnunk kell még a MÁTRIX-ról is, amit az oszlopok és sorok pluralitása jellemez. E felsorolás hátterében elsősorban formai illetve alaki szempontok rejlenek. Alkotóelemei persze más módon — pl. funkció és a feljegyzés típusa révén — is differenciálhatók; például a keresztretjvény a szavakat mint egységeket felölelő mátrix, a szemantikai listákat szavak alkotják, a hivatali listákon kombinálódnak egymással a szavak és a számok, a matematikai táblázatok pedig már kizárólag számokat tartalmaznak.

A mondattól elvonatkoztatott (dekontextualizált) nyelvi adatok itt felsorolt térbeli elrendezései az írás története során kristályosodtak ki, s váltak az írásbeli megnyilatkozások meghatározó eszközeivé. Ami tehát fontos lehet számunkra a korai írásbeli szisztémákat jellemző nyelvhasználatban az az, hogy szintaktikai szerkezete igencsak eltér a szóbeli diskurzusok nyelvének szintaktikai struktúrájától.

Listák és kategóriák

Számos olyan lexikai listával, szereppel, osztállyal stb. találkozunk, amelyek jellemzői különböznek az orális kommunikációban gyökerező kategóriáktól. Először is, a beszéd aktusától és magától az írástól eltekintve gyakorlatilag minden cselekvési kontextustól elvonatkoztatott, izolált lexémákból épülnek fel. Másodsor, osztályozó szisztémák olyan formalizált változatairól van szó, amelyek ugyan bizonyos mértékig implicit elemei a nyelvhasználatnak, mégis alapvetően túlmutatnak a szóban forgó osztályozó szisztémákon. Lényegében kiemelik a kategorikus komponenseket a mondat szerkezetéből, és hasonlóság szerint csoportosítják, sőt néha ki nem ejtett (azaz írott és nem kimondott) osztály-indikátorokkal is ellátják őket. A kategóriák tehát olyan formális — specifikus kezdést és határozott befejezést kínáló — alakzatban rendeződnek el, amelybe minden egyes komponens — legalábbis didaktikai célból — beilleszthető. A skatulyák pedig meglehetősen zártaknak bizonyulnak. Itt véget érnek a gyümölcsök, ott kezdődnek a zöldségek, s a paradicsom inkább az egyik skatulyában illetve táblázatban helyezhető el, semmint a másokban, s így (ebben a tanulási szituációban) elvész az a szóbeli nyelvhasználatot jellemző rugalmasság, amely a kétértelműség és az anomália iránt tanúsított nagyobb toleranciából, az erőteljesebb kontextualizációból fakad. Az ilyesféle türelem teljes hiánya azonban számos érdekes kérdést vet fel annak a személynek a tudatában, aki dönteni kénytelen arról, hogy egy adatot az egyik vagy a másik skatulyában helyezzen el.

inkább. Más írásbeli eljárásokhoz hasonlóan az „ellentmondás” elve az, amit ebben az esetben elsősorban szem előtt tartanak.

Az üres skatulya

A keresztretjvény rávilágít a fenti mátrixok másik jellemzőjére is, hiszen miközben külön-külön feltünteteti a kulcsokat a megfejtéshez, arra ösztönöz bennünket, hogy valamennyi üres mezőt kitöltve következtessünk magára a megoldásra, s így a helyes megoldás végső soron a térbeli elrendezés és a verbális forma kapcsolatának a függvénye. Hasonló problémával találják magukat szembe mindazok, akik valamilyen táblázatot készítenek vagy töltenek ki. A számítógép software készítői által „kiterjesztési lapok”-nak nevezett egységek ezen elemi formái olyan hathatósak, hogy csaknem mindenkit, aki valamilyen mátrix megalkotására vállalkozik, hogy ne maradjon „üres skatulya”, a rések betöltésére sarkallnak. A táblázat nem tűri a légüres teret. Egy ilyen szituáció igen hatásos eszközt kínálhat a kutatás számára, amikor a tudósokat az a törekvés vezérli, hogy egy atomi táblázat részét más elem vizsgálatával kitöltsék; másfelől viszont táblázatba foglalt képtelenséghez is vezethet az, amikor például egy négyszögletes diagram elkészítője egy adott sor mindössze három elemét ismeri, s minden áron ragaszkodik a negyedik beszúrásához is. Egy ilyen folyamat – miként a paradicsom osztályozása is – bizonyos esetekben lehet generatív, de vezethet zsákutca-ba is. Az a tény azonban, hogy az eredmény írásban rögzített, lehetővé teszi számunkra, hogy újabb információk és következtetések fényében időről időre ellenőrizhessük az implikációit. Így egy későbbi stádiumban elvethetjük azt az alakot illetve formulát, amit korábban generatívnak tartottunk.

Az újrendezett információ

Láthattuk azt, hogy amíg az írás révén a nyelv (amely ez ideig csupán audio-temporális dimenzióval bírt) egy vizuális-térbeli dimenzióhoz jut, addig azok a formalizált, grafikus elrendezések, amelyek a mátrixokat jellemzik, (főként) a hangok és számok pontos térbeli elhelyezését biztosítják. Ugyanakkor nem csupán kiemelik, rögzítik és összegzik a tapasztalat egészébe ágyazott információkat, hanem lehetővé teszik ezek manipulálását, reorganizációját és újraformulázását is, mégpedig olyan módon, ahogy az a tisztán orális kontextusban gyakorlatilag elképzelhetetlen. E folyamat irányára kínálnak példát a vai nyelven végzett formális műveletekkel kapcsolatos kutatások, amelyek egyik eleme, Ansumana Sonie kéziratainak vizsgálata megmutatja, hogy Ansumana Sonie

miképpen tudta úgy újrendezni az információkat, hogy azok hozzáférhetőbbek legyenek, hogy újraértékelje az általa feljegyzett cselekedeteket, és hogy új tartalommal töltsen meg a használatban levő kategóriákat.

Az aritmetikai műveletek

E „külső” tevékenység eredményei (a táblázatba foglalt információk megfogalmazása és manipulálása) gyakran a hosszú távú emlékezetben rögzülve interiorizálódnak, s ennek eredményeként válnak felidézhetővé a szóbeli reprezentációk számára. A szorzótáblán alapuló orális aritmetika is ebbe a típusba tartozik. Mind a táblázat, mind e táblázat elemei vizuális – és nem akusztikai – természetű produktumok, mert a szóban forgó tevékenység, amely nem azonosítható a legegyszerűbb multiplikációval (azaz több egymást követő összeadások soránál), feltételezi valamilyen grafikus rendszer létét. Ahogyan az elektromos számológép elavulttá tette az orális multiplikációt, úgy tökéletesítette az aritmetikai táblázat is a korábbi számtani eljárásokat. Az orális társadalmakban a multiplikáció gyakorlatilag nem létezik. És maga az összeadás is bizonyos tárgyak összeszámlálásán alapul, illetve – elvontabban – közvetlen vizuális reprezentáció eredménye (miként az iskolai számológép, ez az eszköz is olyan társadalmakhoz köthető inkább, amelyekben már ismerik az írást); az egyes dolgok összeszámlálását néha helyettesíti egy sajátos kognitív folyamat, hat vagy annál kevesebb tárgy egyfajta vizuális felbecslése, amelynek korlátait úgy tűnik az emberi agy jellemzői jelölik ki.³⁹

A számtani műveletektől eltekintve a fent említett kognitív folyamatnak van valószínűleg egy olyan, az afrikaiak által kedvelt formája is, amely – külső „kognitív” segítség igénybevételével – teremtheti meg a gyors számolás feltételeit. Ezek az eljárások központi szerepet játszanak az asante nyelven „warri”-nak nevezett játékban is. Ezt a játékot egy olyan „táblával” játsszák, amelyen csészék két csoportját helyezik el, s ezek közül minden játékosnak jut egy, amibe bizonyos számú babot, kagylópénzt vagy más dolgot tesz. A játékosok felváltva átrendezik a csészék tartalmát. Bár több verzió létezik, a játék lényege, hogy úgy kell szétosztani a csészényi kagylópénzt a sorba rakott csészékben, hogy a játékosnak egy bizonyos ponton megállva lehetősége van ellenőrizni a vetélytársak játékpenzeit. A játékot nagyon gyorsan játsszák, s ez megköveteli a játékosoktól azt, hogy gyorsan és hozzávetőleges pontossággal becslje meg

³⁹ Lásd E. L. Kaufman – M.W. Lord – T.W. Reese – J. Volkmann: „The Discrimination of Visual Number”, *Am. J. Psych.* 62 (1949), 498–525. o.

az egy csészébe helyezhető játékpénzek számát és azt, hogy hány kör után tudja megtölteni a csészéket.

Valamennyi táblajáték alapját egy olyan mátrix alkotja, amelyen játékpénzeket tologatnak. Ezek fejlettebb formái viszont már az írást ismerő társadalmakban, elsősorban Észak-Indiában, a Távol-Keleten és a Közel-Keleten születtek meg, ahol egyúttal egy bizonyos típusú problémamegoldás és művelési készség kifejesztőivé is váltak. Az afrikai, „warri” nevű játék mindenképpen kivételes eset, hiszen – a játékpénzek igen hasznosnak bizonyuló manipulációjával – ez is hozzájárult a gyors és pontos számolás képességének kifejlődéséhez.

A fentiekben a kognitív műveletek során alkalmazott eszközök olyan típusaira mutattam rá, amelyek egyszerre vannak jelen belül, a tudatban és kívül, a papíroson. Az egyik nem kizárólagos oka a másiknak; sokkal inkább valamiféle kölcsönhatás mutatható ki a mentális és a grafikus modell között. A grafikus modell – különösen akkor, amikor a nyelv reprezentációjául szolgál – fokozza a kognitív műveletek hatékonyságát.

A szillogizmus

A fogalmak reorganizációjának fenti módszerén és a számos táblázatos formán kívül létezik egy másik csoportja is a logikával, következtetéssel, az ellentmondással, az érveléssel és a bizonyossággal, az igazság megállapításával kapcsolatos „külső” eljárásoknak. A „hagyományos”, formális logika legfőbb eszköze a szillogizmus, amely az alábbi forma variációi révén nyújt információt:

Minden A-ra igaz B
C-re igaz A
Ezért C-re igaz B

Minden ember halandó
Szókratész ember
Ezért Szókratész halandó

Jevons ezt az eljárást úgy határozta meg, mint „egy gondolati aktust, amely révén két adott proposíciótól eljutunk egy harmadik proposícióhoz, egy olyan igazsághoz, amely ezen adott proposíciók igazságából következik”.⁴⁰ Ez az eljárás lényeges szerepet játszik az – Arisztotelész *Organon-*

⁴⁰ Lásd F.R. Jevons: *Elementary Lessons in Logic: deductive and inductive*, London

jában kidolgozott – „hagyományos” logikában, amely végső soron nem más, mint az érvényes következtetések általános feltételeinek kutatása. A következtetések, amelyek egyaránt lehetnek induktívak – az egyeditől az általánosig vezető – , valamint deduktívak – az egyetemesestől az egyesig haladók – (ezek elsődleges példáját jelentette a szillogizmus), egymással kombinálódva váltak egy érvelési technika alapjaivá. Noha Jevons a szillogizmust mint gondolati aktust jellemzi, abban az értelemben tekinthetjük a grafikus reprezentáció aktusának is, hogy az érvelés ilyen módon történő felépítése aligha fogható fel a szóbeli diskurzus jellemző vonásának, sokkal inkább egy olyan eljárásról van szó, amelynek formális prezentációja – eltekintve az absztrakt nyelvi elemektől (A, B, C stb.) – írásban rögzített szavakra épül.

A szillogizmus egyik tagadó formája a latin *modus tollens* elnevezéssel vált ismertté:

ha A,
B,
de nem B;
ezért nem A.

Lloyd szerint az érvelés eme hathatós formájával a görögök jelentős mértékben hozzájárultak a bizonyítás szigorú – a mágikust a tudomány nevében elutasító, kritikai – elveinek kibontakozásához.⁴¹ Ez a kibontakozás a specifikustól az általános szkepticizmus irányába történő elmozdulás formájában valósult meg, amit én gyakorlatilag a rögzített, kumulatív szkepticizmus irányába mutató változásként fogok fel. Más bizonyítási és következtetési eljárásokkal együtt ez a technika is Mezopotámia korai írásbeli kultúráiban bukkant fel; továbbfejlesztése és formalizációja viszont már görög teljesítmény, ami ismét csak az analitikus prezentációként szolgáló íráson alapul.

Írás és kétnyelvűség

A besorolásokkal és logikai eljárásokkal kapcsolatos diszkusszió ráirányítja a figyelmet azoknak a pszicholingvisztikai kísérleteknek a korlátaira, amelyek az egymással egyenértékű feladatoknak tekintett szóbeli és írásbeli megnyilatkozások vizsgálatával kezdődnek. Ezekben a feladatok-

1870.

⁴¹ Lásd G. E. R. Lloyd: *Magic, Reason and Experience: studies in the origins and development of Greek science*, Cambridge 1979.

ban például az írott mondatoknak valószínűleg komplettebbeknek kell lenniük, mint a szóbelieknek. A nyelvhasználat számos olyan esetére bukkanunk azonban az írásbeliség korai periódusában, amikor is az írástudás – épüljön az a szavak, a szótagok, majd a betűk izolálására – nem feltétlenül jár együtt a szintaktikai struktúrák figyelembevételével. Hosszú a sora azoknak a nyelvi műfajoknak – ilyenek például az esszé, a regény vagy maga a levél –, amelyeknek nincs valós megfelelője a szóbeli diskurzusban. A különböző kommunikatív technológiákat jellemző műfajok típusaik és természetükét illetően nyilvánvaló eltéréseket mutatnak. De szakadék közöttük elsősorban a nyelvhasználat szintjén keletkezik. Redernek az a megfigyelése például, hogy a vai írásbeliség egyfajta konzervativizmus forrásává vált az olvasók körében, azt sugallja számunkra, hogy az írás nemcsak az írásbeliségre áttérők nyelvi fejlődésében idézhetett elő törést, de elmélyítette a szakadékot az „írók” és a „beszélők” beszéde között is. Annak idején már von Humboldt is felhívta arra a figyelmet, hogy az írott szövegek nyelvezete olyan fonológiai elemeket is megőrizhet, amelyek a társalgási nyelvben már alig-alig vagy egyáltalán nem találhatók meg.⁴² Hasonló megállapításra jutott az ókori Mezopotámia történetével foglalkozó Landsberger és az ókori Egyiptom kutatója, Baines is.⁴³ Ez a fajta konzerváció gyakorlatilag elkerülhetetlen következménye az íráshasználatnak. Az írott szónak ugyanis igen korlátozott használati köre lenne akkor, ha az pusztán az egyéni nyelvhasználat vagy a nyelvjárási változatok másolásának instrumentuma lenne. Az írás nyelvének konzerváló jellegűnek kell lennie, máskülönben senkiről sem állíthatjuk, hogy hozzáférhet a múlt kulturális örökségéhez, a nyelv által sikeresen megőrzött igazi erőforráshoz. Ennek megfelelően valamely írásbeli szisztema elsajátításakor befektetett energia annál kifizetődőbb, minél kevésbé korlátozott az elsajátítandó szisztema térben és időben; azaz minél inkább képes a szóban forgó szisztema korlátozni a nyelvi változottságot és a nyelvjárási kialakulását, annál több ember számára válik lehetségessé ugyanannak az írásbeli nyelvnek az elsajátítása.

De ha az írás le is szűkíti ugyan a nyelvi változatosságból fakadó formák körét, az is világos, hogy teljes egészében nem képes gátat vetni a szóbeli változatok spontán kialakulásának. Ennélfogva egyre erőteljesebb eltávolodás tapasztalható az írott és a kimondott szó között, egy szakadék, amelyet felismerve Wordsworth és Coleridge – a *Lírai balladák* bevezetőjének és anyagának megírásakor – szükségesnek érezték azt, hogy az írás

nyelve jobban alkalmazkodjon az anyanyelv beszélt változatához⁴⁴. Az írott és beszélt nyelvek ennél is radikálisabban különültek el egymástól az ókori Egyiptomban, hogy azután ez az eltávolodás is a két nyelv közeledésének váratlan és drámai folyamatába torkollik. Az írás konzerváló természete tehát inkább forradalomhoz, semmint reformhoz vezet, hiszen kizárja a fokozatos adaptáció lehetőségét. A nyelvvel kapcsolatos stratégiák tudatosabbá, explicitebbé válnak azzal, hogy az írásbeli formák nem implicit szerkesztési elvek szerint konstituálódnak.

Gyakorlati és elméleti szempontból egyaránt fontos lehet az a felismerés, hogy az írásbeli és a szóbeli regiszterek egy adott társadalomban egészen különböző nyelveket használnak.

A fent említett szakadék egyik extrém esetét jelentette a középkori Angliában az, hogy amíg az írásbeliség nyelvét elsősorban a latin jelentette, addig a szóbeli megnyilatkozásokét – attól függően, hogy a beszélő melyik réteghez tartozott – az angol és a francia. Az ennek eredményeként kialakult kölcsönhatás igen összetettnek bizonyult. „Bár a középkori angol irodalmi szövegek rendszerint kötődnek az orális előadásmóddhoz, a hivatalos dokumentumok esetében nemcsak a stílus és a regiszter, hanem maga a nyelv is megváltozhat a beszélt nyelv írásbelivé alakításának folyamatában. Például egy az udvarban angolul vagy franciául elhangzott kijelentést nagy valószínűséggel latinul jegyezték fel, és viszont, egy latin nyelvű okiratot feltehetőleg angolul vagy franciául olvastak fel.”⁴⁵ A középkori angol írásbeliséget kutató szerző, akitől a fenti idézet származik, mindezt azzal a megállapítással egészíti ki, hogy „az írás nyelve közvetlenül nem az emberek többségének szóbeli nyelvhasználatában, hanem a hagyományban, a politikai autoritásban és a társadalmi helyzetben gyökerezett”.⁴⁶

Az írásbeliség és a szóbeliség nyelvének ez a fajta eltávolodása különböző problémák forrásává vált. Az olvasni tanulás egyet jelentett a latin nyelven történő olvasás megtanulásával, ez pedig a latinul tanulással, azaz egy holt nyelv elsajátításával. Másrészt – ahogy azt az akkor még gyarmati sorban lévő Ghána északi vidékein, egy a felnőtt lakosság írástudatlanságának felszámolására irányuló kampány kapcsán is tapasztalhattam – nem jelent különösebb problémát a motivált felnőtteket saját anyanyelvükön megtanítani olvasni. A továbbiakban azonban – néhány gyermekesétől eltekintve – nem állt a tanulók rendelkezésére olyan, anyanyelvükön írt olvasnivaló, amiből újabb ismereteket szerezhetek volna. Amit ezek az erőteljesen motivált tanulók el akartak olvasni és

⁴² Lásd W. von Humboldt: *Linguistic Variability and Intellectual Development* (1863), Coral Gables, Fla. 1971.

⁴³ Lásd J. Baines: „Literacy and Ancient Egyptian Society”, *Man* N. S. 18 (1983), 572–599. o.

⁴⁴ W. Wordsworth – S.T. Coleridge: *The Lyrical Ballads*, London 1793.

⁴⁵ Uo., 173. o.

⁴⁶ M.T. Clanchy: *From Memory to Written Record*, London 1979, 160. o.

le akartak írni, már csak angol nyelven volt elérhető, s nem saját lodagaa nyelvükön. Ezáltal lett (és maradt) az angol a helyi elemi iskolák fő nyelve, és ez tette az angolt egyúttal a sajtó, a nyilvános közlemények és a politikai gyakorlat elsőszámú nyelvéné is Ghánában.

Más szóval, az extrém kétnyelvűség állapota nem ritka jelenség. Létezett már az akkád uralom alatt álló ókori Mezopotámiában is, ahogy arra a régi, sumer nyelvű dokumentumok következtetni engednek. S széles körűen létezik ma is Afrikában, ahol a jelenség oka nem csupán a hajdani gyarmati szerepben keresendő, hanem abban is, hogy valamely világnyelvnek az írásbeli és szóbeli kommunikáció nyelveként való adoptációja kizárja a helyi nyelvek közül történő választást, és ez nyomasztó, politikai és kulturális problémák kiindulópontjává válik; hiszen semmi sem kötődik olyan erőteljesen az ember személyiségéhez, mint saját nyelve. Ugyanakkor létezik egyfajta igény arra is, hogy az ember valamilyen világnyelv elsajátításával nemzetközi szintű tudásra tegyen szert; egy igény, amely – igaz fejlettebb körülmények között – az angolt is a nemzetközi érintkezés vilgászerte elfogadott médiumává tette.

A latin nyelv normann angolban való használatának kétségkívül pozitív aspektusát jelentette az, hogy általa lehetővé vált a régi irodalom és más kultúrák megismerése; s ezáltal kerülhetett az ország közvetlen kapcsolatba a katolikus Európa tudományosságával. Hasonló előnyöket tulajdonítottak a kínai logografikus írásnak is, amely azzal, hogy mindenki számára érthető formában reprezentálja a sajátos helyi dialektusok illetve nyelvek hangjait, összetartotta a széthulló országot.

Az írásbeli-szóbeli kétnyelvűség bármely esete is áll fenn, az olvasni tanuló gyermekek (és felnőttek) számára komoly nehézségeket okoz az, hogy az olvasási készséggel együtt el kell sajátítaniuk valamilyen másik nyelvet is. Világtörténelmi perspektívából az extrém esetek nem különösebben számítanak rendkívülinek. De hasonló problémák – nem olyan mértékűek persze, mint az extrém esetekben – általában is felmerülhetnek az írni és olvasni tanulás folyamatában, hiszen az írásbeliség egyetlen nyelve nyilvánvalóan nem egyezhet meg valamennyi nyelvjárási változattal, noha természetesen valamennyi változat rögzítésére ugyanazt az írásmódot használják. Vagy valamelyik nyelvjárást jelölik ki erre a célra (miként az a chauceri idők Angliájában a dél-midlandsi nyelvjárás esetében történt), vagy egy „semleges” írásbeli nyelvet konstruálnak, amely nem kötődik egyetlen partikuláris régióhoz vagy közösséghez sem. Angliában a dél-midlandsi nyelvjárás hivatalossá tétele a déliek számára közvetlen előnyt, míg a skótok számára – ebből adódóan – komoly hátrányt jelentett, hiszen ezzel a skót nyelv nyelvjárássá, a déli angol pedig irodalmi nyelvvé vált. Hasonló folyamat zajlott le Franciaországban is, ahol a déli nyelvjárás, a *lenga d'oc*, újabban maguk a színészek révén mint *patois* vált ismertté, szemben a *langue d'oïl*-lal, ami maga volt a *français*, a *langue*

language, azaz a nemzeti nyelv. Létezett ezenkívül még az occitain-ei nyelv is, amely a magas szintű írásbeliség legkorábbi közegeként vált egy számottevő dimenziókkal bíró tradíció alapjává és amely nyelven a trubadúrokhoz hasonlóan a nők is írtak verseket.⁴⁷ Létezett továbbá a dominánssá vált északi nyelv, a *langue d'oïl* is; a hivatalos nyelv, amelyre fokozatosan minden politikai és vallási tartalmú mondandót lefordítottak, és amely csak marginálisan, újabban lezajló regionális változások eredményeként módosult. Ezek a változások elsősorban magával a szóban forgó nyelvjárással kapcsolatosak és bizonyos szinten túl már gátolják a kérdéses nyelvnek az írásbeliség egyetlen, az egész ország területén elfogadott nyelveként való eredményes szabványosítását.

A szabványosításra kínál ettől eltérő példát a mai Kína. Itt egy csaknem ötven éves vita lezárásaként az Írás Reformját Előkészítő Bizottság 1958-ban egy huszonhat latin betűből álló, *pinüin*-nek nevezett alfabetikus jelrendszer bevezetése mellett döntött. A gyermekek számára készített tankönyvekben az alfabetikus formát – a logogramok elfogadott kiejtését sugallva – a kínai betűtípusok mellett tüntették fel. A végeredmény csakis a hagyományos írásmód alapvető funkciójának feleslegessé válása lehetett, amely írásmód közös vizuális szisztémát kínált az ország különböző nyelveinek és nyelvjárásainak írásbeli rögzítéséhez, s ezzel egyúttal egy közös nyelv (a *putonghua*) használatát is előmozdította, ami pedig megegyezett a Népköztársaság nyelvügyi politikájának legfőbb törekvésével.⁴⁸ Tehát különböző módon ugyan, de a hagyományos és modern írásmódok jelentős mértékben hozzájárulnak az egyes politikai alakulatokon belüli nyelvi egység megteremtéséhez. Ahogyan a modern Európa korai évszázadaiban is számos államban potenciálisan egységesítő erővel bírt az alfabetikus írás és a nyomtatás kombinálódása, amely felváltotta a nyelvi kommunikáció uralkodó és korábban a szóbeliség nyelvére – széleskörűen elfogadott modelljei révén – nagy hatást gyakorló formáját. [...]

⁴⁷ Lásd M. Bogin: *The Woman Troubadurs*, New York 1976.

⁴⁸ A logografikus írás használatának egyik Taivanban tapasztalható kurrens példája világosan mutatja a szóban forgó írásmód – bizonyos olvasási nehézségek leküzdéséből fakadó – előnyeit. A szigeten élő emberek egymás és természetesen a bennszülött populáció számára érthetetlen kínai nyelveket beszélnek. A televízió műsorait viszont rendszerint olyan kínai írással feliratozzák, amely valamennyi kínai tévénéző számára – az általuk beszélt nyelvtől függetlenül – érthető. A kínai írás legáltalánosabban használt formája (a *kanji*) Japánban született meg, s rendeltetése az volt, hogy segítségével kiszűrjék a szótagírásban (a *kaná*-ban) rejlő kértelmisségeket, amelyek az azonos alakú szavak nagy száma miatt jelentettek problémát.

Ha szisztematikus eltérések mutathatók ki az individuumok által használt és kognitív következményekkel járó kommunikációs formák között, akkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy szóbeli és írásbeli megnyilatkozások osztályszerű jelenségek. A nyelvi aktusok kivitelezésében rejlő különbségek egyértelmű jelei ugyanis az olvasási készség és a társadalmi hovatartozás (vagy családi háttér) kapcsolatának, ami mellesleg döntő lehet az oktatáspolitikára nézve is.

Nyilvánvaló tévedés azt feltételezni, hogy az „orálisabb” környezetből származók mindegyike rosszabbul tanul meg olvasni, mint azok, akik olyan környezetből származnak, ahol nagyobb hangsúlyt fektetnek az írásbeli készségekre. A kétnyelvűség szituációján úrrá tudnak lenni azok az individuumok, akik jó érzékkel tudnak valamilyen másik (idegen vagy félig idegen) nyelvet megtanulni. Amennyiben ezt a nyelvet a nyelvhasználók másik kontextusban és más tanároktól – nem pedig azoktól, akiktől beszélni tanultak – sajátítják el, a verbális (szóbeli és írásbeli) megnyilatkozásaik ennek eredményeként meglehetősen különbözőek lesznek. Láthattuk azt Portnoy kutatásai nyomán, hogy az „írók” nem feltétlenül „beszélők”, ahogy a „beszélők” sem szükségszerűen „írók”. A kommunikációs regiszterek eltérő funkcióiból illetve beszélni és olvasni tanulásunk különböző fejlődési és társadalmi kontextusaiból adódóan a nyelvérzék, a kifejezőkészség illetőleg ezek hiánya nem feltétlenül egymást kizáró jelenségek. A XVIII. századi költő, Gray állítólag úgy írt, mint egy angyal és úgy beszélt, mint egy bolond. Vagy találkozhatunk olyan egyetemi hallgatókkal, akik a szemináriumokon összefüggéstelenül beszélnek, az írásbeli vizsgákon viszont kiválóan megfogalmazott válaszokat adnak a feltett kérdésekre. Ha valaki kizárólag a beszédüket venné figyelembe, akkor nyelvi megnyilatkozásaikat a városi munkásosztály soraiból kikerülő nyelvhasználók körében gyakran megfigyelt jelenség, a Bernstein-féle „korlátozott kód” tipikus eseteinek tarthatná.⁴⁹ Ez a beszédüket jellemző korlátozott kód nem egyszerűen egy a szeminárium megfélemlítő légkörére visszavezethető kommunikációs zavar következménye, hiszen az ebben a szituációban tapasztalt korlátozott szókinész, gyakori szóismétlés és leegyszerűsített nyelvtan megfigyelhető olyankor is, amikor pedig semmilyen feszültségnek nincsenek kitéve; miközben az a kód, amelyet az írás során használnak igen választékos is lehet.

⁴⁹ Lásd B. Bernstein: „Elaborated and Restricted Modes: their Social Origins and Some Consequences”, in *The Ethnography of Communication*, *American Anthropologist* (szerk. J. Gumpertz és D. Hymes) 66:6 (1964).

De mit tudunk meg mindebből a beszéd és az írás viszonyáról? Milyen tanulságai lehetnek mindennek a társadalmi hovatartozás és a kommunikációban használt jelrendszerek viszonyát illetően? Folytatva az előbbi gondolatmenetet, azt állapíthatjuk meg, hogy a városi munkásosztály nyelvhasználata korlátozottabb (olyan kritériumokat illetően, mint amilyen a nyelvi változatosság), mint a középosztályé, s ez a korlátozottság két egymásnak inkább ellentmondó tényezőre vezethető vissza. Egyfelől eredménye lehet a verbális interakciók tudatos korlátozásának, ami elsősorban az olyan közösségi szituációkban gyökerezik, amelyekben az összetett szavak használata különködőnek, intellektuálisnak, férfiatlannak minősül. Egy katonai kaszárnyában folyó kommunikáció például a nyelvi és cselekvésbeli sokszínűség tudatos elfojtásával jár együtt, hiszen itt igazodni és cselekedni kell; s az olyan sok célra használt – noha szemantikailag üres – melléknevek mint amilyen például a „véres” elsősorban a nyomtatékosítás eszközei; de ugyanezt a szerepet töltik be az általunk használt iskolás szuperlatívuszok (szuper, fantasztikus stb.) is, amelyekkel – mint „egy emfatikus közösség korlátozott jelrendszerének” elemeivel – kapcsolatban bárki helyénvalónak találhatja Bernstein és Malinovszkij jól ismert kijelentéseit. Másfelől – noha a verbális megnyilatkozás némely kontextusa korlátozhatja a nyelvi erőforrások kiaknázását – a korábban említett bizonyítékok mellett szólnak, hogy az írás választékosra ösztönözhet; és a kétnyelvűség szituációja gyakorlatilag önmagában is növelheti a választékot a nyelvhasználat terén. Korábban említést tettünk például azokról a szerzőkről, akik az ókori Mezopotámiában létező írásbeli és szóbeli formák eltávolodásáról szóltak; s a ókori Egyiptomban és máshol is az írás mint kommunikációs technika szisztematikusan mentette meg az „archaikus” formákat attól, hogy végképp elfelejtődjenek. Ezáltal válhatott egy olyan gazdagon árnyalt jelrendszer alapjává, amely kombinálja egymással múltat és jövőt.

Így egyrészt a korlátozott kód a nyelvi kifejezések választékának bizonyos kontextusokban (pl. közösségi beszélgetésekben) való tudatos limitációjára vezethető vissza, ami különbözik e választék más kontextusokban történő átfogóbb kiaknázásától (pl. egy szakszervezeti ülésen elhangzó beszéd esetében). Egy ilyesféle restriktív ahogyan nem feltétlenül korlátozható csupán egy társadalmi osztályra, úgy nem szükségszerűen kell, hogy jellemezze valamely individuum teljes nyelvi viselkedését sem. Másrészt az írásbeliség keretei között folyó oktatás – amely éppúgy lehetőséget biztosít a mobilitásra, ahogy megerősíti a kiemelt státuszt is – egyértelműen függ a társadalmi rétegződés szisztémájától. Akik valamilyen kiváltsággal bírnak, arról egykönnyen nem mondanak le; az írástudók – tudatosan vagy tudat alatt – egy sajátos írástudó-magatartásforma

kialakulásához járulnak hozzá.⁵⁰ Az írásbeli nyelvhasználat nagyobb választékossága ugyanis valószínűleg hatással van – s nem csupán retorikai alkalmakkor, hanem a köznap diskurzusban is – azoknak a szóbeli stílusára, akik idejük java részét olvasással és írással töltik. Mivel azonban e különböző kommunikációs technikák használatát illetően lényeges különbségek mutatkoznak az egyes individuumok között, óvatossá kell lennünk akkor, amikor ezeket a technikákat egyetlen kategória alá próbáljuk sorolni.

A fenti eszmefuttatás ráirányítja a figyelmet a „korlátozott kód” illetve a „nem-standard” nyelvhasználat természetét érintő, általános kérdésre. Foglalkozunk tehát össze az eddig mondottakkal. Mielőtt bárki is a fentiek figyelembevételével kezdené el tipizálni az egyes individuumokat és az ilyesféle tipizálást társadalmi osztályokhoz kapcsolni, tudatosítania kell azt, hogy az individuumok nem feltétlenül ugyanazt a kódot használják a különböző kommunikációs technikák alkalmazásakor (illetve különböző kontextusokban) és hogy az írásbeli megnyilatkozás hadilábon állhat a szóbeli megnyilatkozással. Mivel a legtöbb írásbeli kultúrában a felsőbb „osztályok” nyelvhasználatát áll közelebb az írásbeli kommunikációs technikához (előfordulhat, hogy az írók és az írókat foglalkoztatók kizárólag ebből a társadalmi rétegből kerülnek ki), nyilvánvalóan az ún. nem-standard angolhoz szokott nyelvhasználók számára nagyobb nehézséget okoz írni és olvasni megtanulni. Ellentétben Chomsky és más nyelvészek álláspontjával, az olvasni tanulás nem egyszerűen „egy olyan rendszer elsajátítása, amely alapvető szerepet játszik magában a beszélt nyelvben is”⁵¹, hanem egy olyan nyelvváltozat megtanulása, amely jelentős mértékben különbözik, mondjuk, a lowlandi skóttól vagy a birminghami angoltól.[...]

A „korlátozott” és „választékos” – tehát a munkásosztálybeli és középosztálybeli gyermekek nyelvhasználatát jellemző – kódok Bernstein-féle megkülönböztetését Kay a nyelvi közeg fokozódó autonómiájával hozza összefüggésbe, mondván, hogy az „árnyaltabb nyelvi stílus” illetve kód „pontos és logikailag explicit”.⁵² Kay a szóban forgó autonómiát a helyi és világnyelvek közötti különbséggel hozza kapcsolatba, azt sugallva, hogy az autonómiához vezető mechanizmusok lényegüket tekintve az írás

⁵⁰ Mondhatjuk azt, hogy az írásbeliség egyik kritériumát jelenti annak a tevékenységnek, amely az értékelést látszik pótolni (és bizonyos mértékig pótolja is azt). Valójában azonban a családi helyzet is meghatározza ezt a tevékenységet és palástolja ennél fogva a *status quo* bizonyos fokú állandosulását.

⁵¹ N. Chomsky: „Phonology and Reading”, in *Basic Studies in Reading* (szerk. H. Levin és J. P. Williams), New York 1970, 4. o.

⁵² P. Kay: „Language Evolution and Speech Style”, in *Sociocultural Dimensions of Language* (szerk. B. G. Blount és M. Sanchez), New York 1977, 3. o.

bevezetőjeként szolgáló specializációk (amelyek magukban foglalják a lexikai specializációkat is). A világnyelvek lexikai téren jelentkező finomítása összhangban van az azokat beszélő felsőbb és középosztályok szóhasználatával és ellentétben kell, hogy álljon a helyi kultúrák és alsóbb néposztályok nyelvével. És ez a lexikai elaboráció (a legújabb elméletek szerint) érinti a grammatikai struktúrát is, hiszen „a lexikai egységek a nyelv szemantikai és transzformációs struktúrájának egymással kibogozhatatlanul összefonódó részei”.⁵³

A lexikai finomítás mindenesetre nem azonosítható egyszerűen a szavak számának növekedésével, sokkal inkább ugyanazon szavak gyakoribb és differenciáltabb használatát jelenti. Ha a szóban forgó finomítás összefüggésbe hozható a nyelvi közeg fokozódó autonómiájával, akkor a trend egyik legfontosabb előmozdítója az írás használata kell, hogy legyen. Az írásbeliség nyelve ugyanis egyfajta elvonatkoztatást jelent attól a kontextustól, amelyet az élőnyelvi kommunikáció biztosít a beszéd számára; attól a kontextustól, amely többelemű – nem csak tisztán nyelvi – csatornák használatát teszi lehetővé, és amely ezért tartalmi és formai szempontból inkább kontextualizált, semmint elvont és formális. [...]

Az ugyanazon „nyelvi közösséghez” tartozó individuumok orális és írásbeli viselkedésének kapcsolatáról szólva, aligha szükséges megismételni, hogy az orális magatartást korábban – családi környezetben és kötöttségek nélkül – sajátítják el, amíg az írásbelit később kötöttebb, iskolai környezetben tanulják meg; az olvasni és írni tanítás – noha abszolút értelemben nem szükséges, hogy így legyen – rendszerint egy a tekintélyelvre jobban épülő szituációt és szigorúbb eljárásokat von maga után, mint a szóbeliség nyelvének átörökítése. Ezenfelül amíg az utóbbi az emberi mivolt egyik lényeges feltétele, addig az előbbi bizonyos értelemben nem kötelező érvényű.

Ahogy azt korábban már említettem, igen kevés szisztematikus munka látott napvilágot az általam elsőként felvetett problémával kapcsolatban, nevezetesen az orális és írásbeli nyelvek (például a hopi és az angol) közötti viszonyról, ami alatt nem az egy nyelven belüli orális és írásbeli regiszterek valamint e regiszterek individuális kivitelezése közötti különbséget értjük.

E területek kísérleti jellegű összekapcsolására találunk példákat azoknak a szerzőknek a munkáiban, akik a helyesírás problémáival és az angolnak mint idegen nyelvnek illetőleg mint anyanyelvnek az oktatásával foglalkoznak.⁵⁴ Az empirikus és teoretikus aspektusain keresztül körvona-

⁵³ Uo., 4. o.

⁵⁴ Lásd például E. Pulgram: „Phoneme and Grapheme: a Parallel”, *Word* 7 (1951), 15–20. o. és J. Vachek: *Written Language: general problems and problems of*

lazódó teljes szituáció áttekintésére vállalkozott F. Smith, aki releváns megállapításait megpróbálta összhangba hozni Chomsky és Halle vizsgálataival.⁵⁵ Abból a korábban általunk is hangsúlyozott előfeltevésből indul ki, hogy az írás több a hangok – azaz a beszéd – pusztá lejegyzésénél. Smith szerint az angolban még a helyesírás szintjén is felfedezhető a korrespondencia hiánya, ugyanakkor egy „mélyebb”, „alapnak tekintett” szinten mégiscsak észlel valamiféle korrespondenciát, hiszen „az angol helyesírás erősebben kötődik a nyelv alapvető aspektusaihoz, például a jelentéshez, mint bármely dialektus hangsémájához”.⁵⁶ A vonatkozó nyelvészeti és pszichológiai vizsgálatok eredményeit áttekintve végül is szókincs és grammatikai szerkezet tekintetében nem látja bizonyítottnak az írásbeli és orális regiszterek közötti különbségekről mondottakat, csupán az esemény arányait és a komplexitás mértékét illetően fedez fel bizonyítható különbségeket, s ez alapján jut arra a konklúzióra, hogy bár elvetendő az „a meglehetősen felületes propozíció, miszerint az írás írott beszéd”, mindazonáltal „a beszédet és az írást tekinthetjük ugyanazon nyelv variánsainak illetőleg alternatív formáinak”.⁵⁷

Azaz Smith Chomsky és Halle gondolatmenetét követve arra a megállapításra jut, hogy mivel az angol helyesírás „a nyelv egy elemi, absztrakt szintjével és nem a hanggal” van összefüggésben, „a beszédbeli dialektusok különbségei nem vonatkoznak az olvasásra is”.⁵⁸ Az angol helyesírás optimális rendszert kínál valamennyi dialektus számára és „hallatlan tévedés azt feltételezni, hogy az írásbeliség nyelve erősebben kötődik egy sajátos ... standard dialektushoz, mint bármilyen másikhöz”. E merész kijelentés élet tompítandó, Smith később azért megjegyzi, hogy végső soron az írásbeliség nyelvét is „egyfajta dialektusnak” kell tekintelnünk. Ha pedig egy ez így van, akkor, mivel az is nyilvánvaló, hogy egy dialektus jobban hasonlíthat egy másikhöz, mint egy harmadikhoz, az írásbeli angol dialektusa valószínűleg inkább a papok, mint a fizikai munkások beszédéhez fog hasonlítani, s ez elsősorban nem azt jelenti, hogy az írásbeli nyelv a szóban forgó dialektus valamiféle reprezentációja lenne (beszéltünk például arról, hogy a klasszikus kínai nyelv sohasem volt beszélt nyelv), hanem inkább azt, hogy az írásbeli regiszter szintaktikai, lexikai és stilisztikai szempontból egyaránt visszaul az orális regiszterre.

Noha Smith felismeri azt, hogy az írott szöveg „független” a verbális megnyilatkozástól, a mély- és felszíni struktúra modelljéből kiindulva a mélystruktúrát (a változó dialektusok közepette) valamiféle állandó és a felszíni struktúrát (vektoriális értelemben) meghatározó jelenséggént fogja fel. Ez a történeti szituációra magyarázatot nem kínál, racionalista álláspont a nyelvet egy bizonytalan státuszú entitásként jeleníti meg, és sem a rövidebb, sem a hosszabb távú külső változások szerepére nem fordít kellő figyelmet.

English, id. kiad.

⁵⁵ Lásd F. Smith: „The Relations between...”, id. kiad.

⁵⁶ Uo., 347. o.

⁵⁷ Uo., 348. o.

⁵⁸ Uo., 352. o.